

ДА ПЫТАННЯ АБ ТЭРМІНАЎТВАРЭННІ: АДЗЕЯСЛОЎНЫЯ ТЭРМІНЫ

In the article the major models and word building formats of terms formed from a verb are analyzed, existing alternative forms are considered, as well as their functioning in Belarusian scientific terminology.

На думку аўтараў кнігі «Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі» Г. У. Арашонкавай, А. М. Булькі і інш., «...тэрмінаўтварэнне адрозніваецца ад звычайнага словаўтварэння перавагай пэўных кампанентаў і мадэлей» [1, с. 21].

Найбольш прадуктыўнымі фармантамі аддзеяслоўных назоўнікаў у сучаснай беларускай тэрміналогіі з'яўляюцца наступныя суфіксы:

- **-ацыў-** (**-яцыў-**, **-ізацыў-**, **-ызацыў-**) са значэннем працэсу, адцягненага дзеяння;
- **-нн-** (**-енн-**, **-энн-**, **-анн-**) са значэннем дзеяння;
- **-нік** (**-льнік**) са значэннем прылад або рэчываў;
- **-к-** са значэннем працэсу або прылад;
- **-атар** (**-ятар**) са значэннем прыбораў і прылад;
- **-ат** (**-ант**) са значэннем рэчываў.

Побач з тым прадуктыўнымі спосабамі ўтварэння тэрмінаў катэгорыі працэсаў і дзеянняў з'яўляюцца прэфіксальна-суфіксальныя і нульсуфіксальныя спосабы. Тэрміны гэтых словаўтваральных тыпаў маюць значэнне працэсуальнасці і прадметнасці.

Прааналізуем асаблівасці выкарыстання названых фармантаў для ўтварэння навуковых тэрмінаў.

Тэрміны з суфіксам **-ацыў-** (**-яцыў-**, **-ізацыў-**, **-ызацыў-**) утвараюцца пераважна ад асноў запазычаных дзеясловаў і маюць значэнне працэсаў і дзеянняў: *мутацыя*, *цыркуляцыя*, *актывізацыя*, *цывілізацыя*. Многія з такіх тэрмінаў побач з працэсуальным значэннем маюць значэнне прадметнасці (выніку дзеяння). Для дыферэнцыяцыі гэтых двух значэнняў ужываюцца варыянтныя формы: *анатацыя* – *анаціраванне*, *ізаляцыя* – *ізаліраванне*, *утылізацыя* – *утылізаванне*. Пацвярджэнне гэтаму знаходзім у працы «Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі»: «Неабходна размяжоўваць назоўнікі са значэннем выніку дзеяння без працэсуальнай прыкметы з фармантам **-ацыў-** і яго варыянтамі **-ізацыў-**, **-ызацыў-** і назоўнікі са значэннем адцягненага дзеяння з фармантамі **-нн-**, **-енн-**, **-энн-**» [1, с. 165]. Параўн.: *карэкцыя* – *карэкціраванне*.

Некаторыя запазычаныя тэрміны з суфіксамі **-ацыў-**, **-ізацыў-**, **-ызацыў-** маюць нацыянальныя эквіваленты з суфіксам **-нн-**: *фіксацыя* – *замацаванне*, *акумуляцыя* – *назапашванне*, *накапленне*.

У сувязі з тым, што аддзеяслоўныя назоўнікі могуць мець значэнне дзеяння і прадметнае значэнне (абазначаць вынік дзеяння, сродак дзеяння, рэчыва і інш.), часам узнікае з'ява аманіміі. Прыкладам гэтага з'яўляюцца тэрміны *злучэнне*, *выпарэнне*, *устаноўка*, *умацаванне*, *прыстасаванне*. У беларускай тэрміналогіі робяцца спробы пазбегнуць такой аманіміі. Так, рускаму слову *испарение* адпавядаюць у беларускай мове словы *выпарэнне* (у значэнні рэчыва) і *выпарванне* (у значэнні працэсу); слову *смазка* – *змазка* (рэчыва) і *змазванне* (дзеянне). Відавочна, што выражанае працэсуальнае значэнне маюць формы з суфіксам **-нн-**.

Значэнне прадметнасці і працэсу спалучае ў сабе рускі тэрмін *устройство*. У сучасных тэрміналагічных слоўніках няма адзінства ў перакладзе яго на беларускую мову. Так, у «Беларуска-рускім слоўніку» (1988–1989) падаецца слова *устройства*. Аднак многія лексікографы прапануюць перакладаць названы тэрмін беларускімі словамі *прыстасаванне*, *уладжанне*, *прылада*, *будова*, *лад*, *абсталяванне* і інш. Пры гэтым важна размежаваць значэнні працэсуальнасці і прадметнасці: *уладжанне*, *прыстасаванне* (працэс) і *прылада* (прадмет).

Тэрміны з фармантамі **-нік** (**-льнік**) утвараюцца ад асноў незапазычаных дзеясловаў, абазначаюць пераважна прылады або рэчывы: *вымяральнік*, *узбуджальнік*, *праваднік*, *акісляльнік*. Разам з тым многія перакладныя і тэрміналагічныя слоўнікі падаюць варыянтныя формы: *акісляльнік* – *акісліцель*, *адноўнік* – *аднавіцель*, і нават асобныя тэрміны з суфіксам **-цель** прадстаўлены як адзіная лексічная норма: *праявіцель*, *цепланасіцель*. Аднак суфікс **-цель** неўласцівы беларускай мове. Даследчык беларускай лексікі і тэрміналогіі П. Сцяцко сцвярджае, што ўтварэнні з суфіксам **-цель** «не маюць пашырэння ў беларускай мове, бо сам гэты словаўтваральны сродак чужы нашай мове» [4, с. 21]. У беларускай мове замест слоў з суфіксам **-цель** выкарыстоўваюцца адпаведнікі з іншымі суфіксамі: **-льнік**, **-нік**, **-ец**, **-овец**, **-іт**, **-шчык** і інш. (усяго даследчык называе 18 фармантаў), самы частаўжывальны з іх **-льнік**: *фарбавальнік*, *запаўняльнік*, *выключальнік*. Таму натуральным будзе выкарыстанне слова *праяўляльнік* замест *праявіцель*, а тэрмін *цепланасіцель* можа замяніць фармант *цепланосьбіт*.

Тэрміны з суфіксам **-к-** утвараюцца ад незапазычаных дзеясловаў і служаць для намінацыі працэсаў: *фармоўка, праяўка, апрацоўка, наладка*. Некаторыя з такіх тэрмінаў маюць варыянты з суфіксам **-нн-**: *фармоўка – фармаванне, наладка – наладжванне*. Адначым, што варыянты з суфіксам **-нн-** з’яўляюцца больш ужывальнымі ў сферы тэрміналогіі. Асобныя тэрміны з суфіксам **-к-** маюць словаўтваральныя варыянты з фармантам **-цц-**: *разліўка – разліццё, прывіўка – прывіццё*.

Словаўтваральныя тыпы з суфіксамі **-атар, -ат, -ант** прадстаўлены ў беларускай тэрміналогіі запазычанымі назоўнікамі са значэннем прылад, прыбораў, рэчываў: *аналізатар, акумулятар, фільтрат, кансервант*. Варта адзначыць наяўнасць у беларускай мове нацыянальных эквівалентаў некаторых запазычаных тэрмінаў з суфіксам **-атар**: *фіксатар – замацавальнік, акумулятар – накапляльнік*. Такім чынам, беларускія эквіваленты маюць суфіксы **-нік, -льнік**.

Тэрміны катэгорыі працэсаў і дзеянняў, утвораныя прэфіксальна-суфіксальным спосабам, прадстаўлены ў сучаснай навуковай тэрміналогіі прадуктыўнымі тыпамі з незапазычанымі прэфіксамі ў спалучэнні з суфіксам **-к-** ці нулём суфікса.

Значэнне працэсуальнасці (а некаторыя, акрамя таго, і значэнне прадметнасці) маюць тэрміны з прэфіксамі **аб-, ад-, з- (с-), за-, пра-** і суфіксам **-к-**: *абмотка, адліўка, праводка*. Утвараюцца яны ад асноў незапазычаных дзеясловаў.

Для намінацыі выніку дзеяння выкарыстоўваюцца аддзеяслоўныя тэрміны з прэфіксамі **за-, па-, пры-, раз- (рас-)** і нулём суфікса: *пасеў, зрэз, прыпад, разгіб, расход*.

Названыя тэрмінаўтваральныя тыпы вызначаюцца шырокай прадуктыўнасцю ў сучаснай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі. Тое ж адносіцца да нульсуфіксальных тэрмінаў. Утвораныя ад дзеясловаў назоўнікі мужчынскага роду маюць у асноўным значэнне працэсу: *пуск, увод, агляд*.

Асобныя тэрміны з нулём суфікса маюць варыянты з суфіксам **-к-**: *выраб – выработка*. П. Сцяцко да слова *выраб* прапануе варыянты

выработка, выпрацоўка, адзначаючы пры гэтым немэтазгоднасць ужывання тэрміна *выработка*, зафіксаванага ў многіх слоўніках (напрыклад, «Русско-белорусский словарь» (1982) пад рэд. К. Крапівы). Рускі тэрмін *выработка* ўтвораны ад дзеяслова *выработать* пры дапамозе суфікса **-к-**, беларускія ж тэрміны *выраб, выработка* ўтварыліся ад дзеяслова *вырабіць* нульсуфіксальным спосабам і пры дапамозе суфікса **-к-** адпаведна.

Такім чынам, падагульняючы вышэйсказанае, варта адзначыць, што адной з істотных праблем сучаснай беларускай тэрміналогіі з’яўляецца наяўнасць варыянтнасці тэрмінаў. Пры гэтым, з аднаго боку, варыянты выкарыстоўваюцца бессістэмна і непаслядоўна (у розных слоўніках у якасці адпаведніка рускаму тэрміну выступаюць розныя беларускія словы). З другога боку, у слоўніках часам замацоўваюцца не ўласцівыя беларускай мове ўтварэнні, нягледзячы на наяўнасць нацыянальных адпаведнікаў. Гэта з’ява выразна прасочваецца пры аналізе аддзеяслоўных тэрмінаў-назоўнікаў. Праблема, безумоўна, патрабуе вырашэння як адзін з аспектаў унармавання і сістэматызацыі сучаснай беларускай тэрміналогіі.

Літаратура

1. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі // Г. У. Арашонкава, А. М. Булыка, У. В. Люшцік, А. І. Падлужны; Навук. рэд. А. І. Падлужны. – Мн., 1999.
2. Антанюк Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія. – Мн., 1987.
3. Антанюк Л. А. Сучасная беларуская тэрміналогія. – Мн., 1995.
4. Сцяцко П. У. Культура мовы. – Мн., 2002.
5. Васілеўскі М. С. Дзеяслоўнае словаўтварэнне. – Мн., 1985.
6. Багдзевіч А. Словаўтваральная структура аддзеяслоўных тэрмінаадзінак у сучаснай беларускай літаратурнай мове. – Гродна, 2000.
7. Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі: Матэрыялы Першай нацыянальнай канферэнцыі. – Мн., 1995.
8. Граматыка беларускай мовы. Марфалогія. – Мн., 1962. – Т. 1.